ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਰ

ਆਲ੍ਹਣੇ ਦੇ ਬੋਟ

: ੧ :

ਸੰਨ ੧੯੪੨, ੨੨ ਅਗਸਤ, ਜਦ ਪੁਲਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਆਈ, ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਿਆ, ਕੰਨ ਖੜੇ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਲਿਖਣ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਣਲਭੇ ਥਾਂ ਤੇ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਉਹ ਜਾਦੂ ਵਿਦਿਆ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਇਕ ਹਫਤੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਐਸਾ ਜਾਦੂ ਲਾ ਲਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਣ, ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਵੇਖਦੀ ਰਹੇ।

ਹਥਕੜੀਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲਸੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ-ਵਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਅਜੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵੇਰਾਂ। ਅਜ ਇਹ ਧੜਕਣ ਤੇ ਸਾਤਾ ਭਰ ਹੋਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਣ ਦੀ ਭਟਕਣ ਕਿਉਂ? ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ੧੦੮ ਦਰਜੇ ਸੀ ਤੇ ਅਜ ਅਚਾਨਕ ਟੁਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ੯ ਅਗਸਤ ਵਾਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੇ "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛਡ ਦਿਓ" ਵਾਲਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਜ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਹਫਤਾ ਭਰ ਹੋਰ ਘਰ ਰਹਿ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪਵੇ। ਪਰ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਉਂਜ ਵੀ ਕਦੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਜਦ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹਸਦੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਲਗਿਆਂ ਓਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ

ਸੁਣਿਆ, "ਬੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਹਨ।" ਭੀੜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਉਹੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ, "ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਿਸ ਦੀ ? ਜੀਂਦੀ ਰਹੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ।"

: ੨ :

ਚਿੱਠੀਆਂ, ਤਾਰਾਂ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਭ ਬੰਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਬਾਰੇ ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਏਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੈਦੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਨ ੧੯੪੨ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤ੍ਰੀਕ ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰੀ ਲਾਲ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤ੍ਰੀਕ ਭੁਗਤ ਕੇ ਵਾਪਸ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਏ, "ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ," ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ?" ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਸੁਣਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੋਖੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।" ਉਸਦੀ ਚੀਸ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। "ਵੇਖੋ ਜੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਬੇ-ਫ਼ਿਕਰਾ ਤੇ ਲਾ ਪਰਵਾਹ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਚੈਨ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਬਿਪਤਾ ਆ ਪਈ ਸੂ।" ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਸਰਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਤੇ ਟੁਕ ਟੋਰਾ ਟੋਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਂਝ ਵੀ ਮੁੱਕ ਗਈ।" ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇਕਾਂਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੈਂਪ ਜਗਦੀ ਰਹੀ। ਸਵੇਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਗਲ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੰਦਰ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ। "ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਕੈਦ ਫਿਰ ਵੀ ਕੈਦ ਹੀ ਹੈ।" ਇਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨੇ

ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਦੁਖ ਕੀ ਹੈ ?" ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦੇਰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਦਾਰੂ ਦਰਮਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਾਥੀ ਕੈਦੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕਿ ਕੀ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਠੰਡਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਸੀ।"

ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਨਜ਼ਰ-ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਆਰਡਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜੀ। ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨਿਓਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀਆਂ ਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਰਾਖੇ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਓਏ, ਓਏ' ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਉਂਲੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼-ਪੋਸ਼ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਡੱਬੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਚੋਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ। ਉਹ ਬਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਅਖ਼ੀਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਨੌਜੁਆਨ ਵਿੱਚ ਚੁਪ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਆਈ। ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਗਵਾਹ ਜਾਂ ਮੁਜ਼ਰਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲਹੌਰ ਮਿਲੀ, ਹਾਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਕਲਖ਼ਤ ਇੰਨੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਲਿਆਉਣਾ ਔਖਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਹੋਸ਼ ਆਵੇ, ਉਹ ਕਹਿਣ "ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਲੈ ਚਲੋ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਓ"। ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਬਤ ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਕਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, "ਹੱਛਾ! ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਸੰਭਾਲ ਰਖਣੀਆਂ।" ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਜੇ ਨੌਜੁਆਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੱਬੇ ਦੀ ਬਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟਾ ਦਿਤਾ। ਗੱਡੀ ਪਲੇਟ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤਕ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ।

: ੩ :

"ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਫਿਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ: ਵਿਗ ਨੇ ਵੇਖ ਚਾਖ ਕੇ ਠੰਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਇਥੇ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਥੱਲੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੇਸੀ ਹਕੀਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ।" ਚਿਠੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। "ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕਾ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਡਿੱਗਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਉਥੇ ਜਾਵੇ ਕੌਣ। ਵਡਾ ਬੀ. ਏ. ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਢੂੰਡੇਗਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੁਣ ਰੋਟੀ ਟੁਰਨੀ ਔਖੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ।" ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚੀ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੱਠੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਨੁਕਸਾਨ ?

"ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਦਾ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਵੀ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਨੂੰ ਐਫ. ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਸੁਖ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਵੀ ਹੁਣ ਵਲ ਹੈ, ਤਕਲੀਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਲਣ ਤੇ ਉੱਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੇ ਧੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਲ ਭਰ ਤੱਲੀ ਟੇਕਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, "ਹਛਾ ! ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ।"

ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਇਤਨੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਂ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਤ ਪਤਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਰਾਤ ਉਸ ਨੇ ਭੈੜਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਅਜ ਕਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਹ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ

ਜਾਬੀ ਕਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਨਾਣੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੀਤਾ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਨਣੀ । ਅਜ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਪਈ ਸੀ, "ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਤਾਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿਚੇ ਨਮੂਨੀਆ। ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਲ ਚੀਰਾ ਦਿਲਵਾਣਾ ਹੈ, ਛੋਟੂ ਤੇ ਭੀਰਾ ਦੋਵੇਂ ਬੁਖ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਜਲੰਧਰ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਇਥੇ ਆ ਗਏ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।" ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਗਿਆਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੋਥੇ ਜਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਫ਼ਾਫ਼ੇ ਤੋਂ ਮੋਹਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕ ਕਲਰਕ ਨੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਐਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੋਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੋਹਰ ਫਟ ਗਈ ਸੀ।

"ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਤਪਦਿਕ ਵਾਰਡ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਬਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੀਸਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਭੀਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਚਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੌਰ ਤੇ ਸਾਂ, ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਭੀਰੇ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ "ਭਾਪਾ ਜੀ" ਕਿਹਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਂਜ ਅਜ ਅਠ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਨਾ ਹੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਭੀਰੇ ਦੀ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ "ਭਾਪਾ ਜੀ, ਭਾਪਾ ਜੀ" ਆਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਬੀ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਲਾਹੌਰ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਤੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ । ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭੀਰੇ ਦੇ ਵਧੀਕ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭਾਬੀ ਇਧਰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦੌੜ ਭਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭੀਰੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਵਡਾ

ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਖੇਚਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਢਿਲਾ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਿਕਰ ਭਾਬੀ ਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪੈ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਟਬਰ ਰੁਲ ਜਾਏਗਾ। ਖ਼ੈਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਕਟਾਂਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖ ਦਿਓ ਕਿ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਘਟ ਆਇਆ ਕਰੇ।

ਤੁਹਾਡਾ ਨਿਕਾ ਵੀਰ"

ਚਿਠੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਥੋਂ ਰਖ ਦਿੱਤਾ।

:੪:

ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕੀ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ਅਠ ਵਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰ ਸਨ। ਇਹ ੧੯ ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੯੪੪। ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਡਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਦੋ ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਦੇ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮਾਨਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜੇ। ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਜਾਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਸਦੇ ਇਕ ਮਿਤ੍ਰ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਤ੍ਰ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਏ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਆਪਣਾ ਨਿਸਚਾ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬੀਮਾਰ ਮੁੰਡਾ ਜੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵੇ ਤਾਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਡੇ ਕਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅਸਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ

ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹਟ ਜਾਏ। ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿਲ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਜ ਪੈਰੋਲ ਪਰਵਾਨਾ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਤੇ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਔਲਾਦ ਸਬੰਧੀ ਉਸਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਜਤਲਾਏ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਕੋ ਨਾਂਹ ਪਕੜੀ ਤੇ ਕਿਹਾ,"ਮਸ਼ਰੂਤ ਰਿਹਾਈ ਮੈਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਮੁਚਲਕਾ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ?" ਜਦ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਸਾਦਾ ਦਿਲ ਸਾਥੀ ਨੇ ਆਖ ਵੀ ਦਿਤਾ, "ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਔਲਾਦ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਕੀ ਜਤਲਾਂਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।" ਇਸ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਹ ਗਲ ਕੋਈ ਤਾਹਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖੀ, ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ,"ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਸਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਸਰੂਤ ਰਿਹਾਈ ਕਬੂਲਿਆਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਕਲੰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਹ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਹੈ! ਉਂਝ ਔਲਾਦ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਊ?" ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਠੀਕ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਤਾਰ ਆ ਗਿਆ। "ਭੀਚਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।" ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਤਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਡਾਕ ਕਲਰਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਿਆ।

"੧੯ ਤ੍ਰੀਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਰਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ, ਬੜਾ ਹੱਠ ਕੀਤਾ, ਬੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਏ।"

"ਕੁਰਬਾਨੀ, ਕਿਸ ਦੀ?" ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਵੇਰਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ। "ਭੀਚੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਕੀ ਸੀ" ਡਾਕ-ਕਲਰਕ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੇਜਿੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਛਪਦੀ ਤਾਂ ਭੀਚੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਔਖਾ ਲਗਦਾ। "ਹੁਣ ਤੇ ਹਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ

ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਥੋੜੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਹੁਤੇ ਰੋਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਆਓ, ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈਏ।" ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਡਿਉੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਖੜੇ ਕੁਲ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕੈਦੀ ਇਹ ਗਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ੮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜ ਫਿਰ ਸਭਾ ਜਿਹੀ ਲਗ ਗਈ।

ਇਹ ੨੫ ਅਪਰੈਲ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ। ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਪਰਵਾਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਿਆਂ ਦਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੁਝ ਬਾ-ਅਸਰ ਮੁਖੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ, ਉਹ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਜਾਣੋਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰੇ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹਦੀ ਕੋਠੀ ਅਗੇ ਜੁੜੇ ਹਨ।

ਮੋਹ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝੋ, ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹੁਣ ਉਹ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਤਪਦਿਕ ਵਾਰਡ ਵਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ੨੬ ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਐਕਸਪਰੈਸ ੬ ਬਜੇ ਸ਼ਾਮ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਗੱਚ-ਭਰੇ ਕੰਠ ਚੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ ! "ਹੁਣ ਆਏ ਨੇ...।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿਛੇ ਲੁਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸੀ, ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੁਕੀਆਂ ਪਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਗਲਾਂ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਦੋਵੇਂ ਬੀਮਾਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹੀ ਹਨ, "ਪਾਪਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਪਦੇ ਹੋ. ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਕੇ। ਮੈਂ ਐਫ. ਏ. ਵਿੱਚ ਪਾਮਿਸਟਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੀ ਰੇਖਾ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਉਮਰ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ

ਚ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ, ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਘਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇ, ਇਹ ਇਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬੱਚੇ ਰੁਲ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ, ਭੀਚਾ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ।"

"ਚੁਪ ਕਰ ਬੇਟਾ ! ਬਹੁਤ ਗਲਾਂ ਨਾ ਕਰ।" ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖਬਰੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਨੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੀਚੇ ਦਾ ਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਫਿਸ ਹੀ ਪੈਣ ਲਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਭੀਚੇ ਗੀ ਮੌਤ ਬਾਬਤ ਬੀਮਾਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਡ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਹੱਠ ਧਾਰ ਕੇ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪਕਾ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। "ਕੀ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋ ਪਾਪਾ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਉਕੀ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਤੇ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਰਡ ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢੋ। ਭਾਬੀ ਆਖਦੀ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲਗ ਗਈ ਹੈ। ਚਾਟੀ ਰੇਸ ਚੋਂ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਬਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਦੱਸੋ ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੈ।"

ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਰਸ ਨੇ ਟੋਕਿਆ। ਉਹ ਚੁਪ ਹੋ ਗਈ। "ਪਹਾੜ ਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਬਨਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ" ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਰਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

੨੯ ਤਰੀਕ ਭੀਚੇ ਸਬੰਧੀ ਭੋਗ ਲਈ ਸਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਤਰੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ੨ ਮਈ ਨੀਯਤ ਹੋਈ, ਫਿਰ ੪ ਤੇ ਲਮਕ ਕੇ ੬ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਰੋਲ ੯ ਮਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਯਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰੀਕ ਵਧ ਜਾਏ। ਅਜ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਖਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਾਲਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪੈਰੋਲ ਵਧ ਜਾਣੀ ਵੱਡੀ ਗਲ ਨਹੀਂ।

ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਬਿਖੜੇ ਰਾਹ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਡਰ ਵੇਲੇ ਹੀ

ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। "ਮੈਨੂੰ ਉੱਕੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ" ਇਹ ਘੜੀ ਘੜੀ ਆਖਣਾ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤਪਦਿਕ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਤੌਖਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਬੀਮਾਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੋਹਰਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਵੀ ਚਿੰਤਾ-ਜਨਕ ਹੈ। ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਨ। 'ਇਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਸ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਏ।' ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਤੁਰਤ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਣ ਤਕ ਗਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਜਾ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਡਾਹਣ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਉਡੀਕ ਤੇ ਦੌੜ ਭਜ ਦੀ ਥੱਕੀ, ਚੂਰ ਹੋਈ, ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਘਾਹ ਤੇ ਲੰਮੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਕ ਪਲਕ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਤ੍ਰਭਕ ਉਠੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਟਾਹਣ ਉਥੇ ਹੀ ਡਿਗਾ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲੇਟੀ ਪਈ ਸੀ। "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਇਕ ਅੱਖ-ਫਰਕਣ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਸੀ" ਚਵ੍ਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮ-ਦਰਦਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬਾ-ਵਰਦੀ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਸੈਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਥੋੜਾ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਫੜਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਪੈਰੋਲ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਦੂਣਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ੭ ਮਈ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਲ ਤੁਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਘਰ-ਵਾਲੀ ਪਿੱਛੇ-ਪੱਛੇ ਹੈ, ਪੁਲਸ-ਪਰਵਾਨੇ ਬਾਬਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਡਾਹਣ ਤੋਂ ਅਚਾਨਕ ਬਚ ਜਾਣ ਦੀ ਗਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਜੇ ਜਨਰਲ ਵਾਰਡ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਰੂਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਦੋਵੇਂ ਦਬੇ ਪੈਰੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਵਾਲੀ ਗਲ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦਸੀ। ਉਹ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਬੈਂਚ ਉਪਰ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ "ਜੀ, ਮੈਂ ਜਨਾਬ ਵਾਸਤੇ

ਟਾਂਗਾ ਲਿਆਵਾਂ।" ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬੇਚੈਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਗਲ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੀ। ਪੁਲਸ-ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ "ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਨੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜਨਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਜਨਾਬ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਜਨਾਬ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਥੋਹੜਾ ਹੈ।" ਇਕ ਫ਼ਿਕਰੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਜਨਾਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਾਸਾ ਕੀ ਸੀ ਕੋਈ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ੁਹਾਰਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੜਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੋ ਚਾਰ ਚਿੱਟ-ਚਪੜੀਏ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬੈਂਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਤੇ ਲੰਮੀ ਪਈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਫਿਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਪਾਪਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਨੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?" "ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬਨਾਣ ਜਾਣਾ ਹੈ।" ਜੁਆਬ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਣੀ।" ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਭੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ, "ਪੁੱਤਰ! ਇਹ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਪਹਾੜ ਤੇ ਛਡ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਗੇ।" ਨਰਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਕਮਰੇ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਣ ਲਗੇ, "ਚਲੇ ਓ ਪਾਪਾ ਜੀ।" ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜ ਲਏ। ਪਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚੁੱਪ ਵਟ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਆਣ ਕੇ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਦੋ ਦਲੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਦੋ ਕਦਮ ਅਗੇ ਪੁਟਦਾ, ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਟਦਾ, ਸੋਚਦਾ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। "ਜਨਾਬ ਟਾਂਗਾ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ," ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹਥ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਬੋਲਣੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਆਪ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਹਸਾਉਣਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਿਆ।

: ੫ :

ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਮਿਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਜਹੀ ਲਗੀ ਰਹੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਸ

ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤੇਰੀ ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨਸੂਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੈਰੋਲ ਦੀ ਤ੍ਰੀਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਗਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਜੋ ਗਲ ਹੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ ਕਿ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਰਚਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੀ ਚੁਪ ਤੌਖਲੇ ਭਰੀ ਸੀ। ਪੈਰੋਲ ਮਨਸੂਖ ਹੋਣ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜ ੮ ਮਈ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੁਟੀ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੋਠੀ ਨੰਬਰ ੮ ਵਿੱਚ। ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਉਹ ਥਕ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਪੁੱਛ ਦਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਛਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਚਿੜੀ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਤੋਂ ਕਖ ਕਾਨਾਂ ਨੇ ਡਿਗ ਡਿਗ ਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਰੁਮਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਖ ਕਾਨੇ ਮਿਟੀ ਝਾੜ ਕੇ ਮੁੜ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ, ਪੋਥੀ ਖੋਹਲ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੋਟ ਥਲੇ ਆ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੋਥੀ ਹਥੋਂ ਰਖ ਦਿਤੀ। ਆਲ੍ਹਣੇ ਤੋਂ ਡਿਗੇ ਬੋਟ ਨੂੰ ਝਟ ਕੀੜੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਚਿੜੀ ਨੇ ਝਟ ਬੋਟ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦਾਣਾ ਪਾਇਆ। ਬੋਟ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਫਿਰ ਪਈ। ਚਿੜੀ ਨੇ ਉਸ ਬੋਟ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਆਲੇ ਤੇ ਰਖਿਆ। ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਡੱਠੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਮੇਤ ਇਕ ਬੋਟ ਹੋਰ ਆਣ ਡਿਗਾ। ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਵਡਾ ਹੈ, ਚਿੜੀ ਪਾਸੋਂ ਚੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਚਿੜੀ ਘਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਚਿੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਥ ਨਹੀਂ ਵਧਾਂਦਾ। ਅਗੇ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਗੇ ਬੋਟ ਵਲ ਹਥ ਵਧਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰ ਕੇ ਫਾਵੀਂ ਹੋਈ ਜ਼ਿਮੀ ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ ਸੀ। ਅਜ ਫਿਰ ਚਿੜੀ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਥਕ ਗਈ।

ਵੱਡਾ ਬੋਟ ਉਸ ਤੋਂ ਚੁਕਿਆ ਨਾ ਗਿਆ, ਚੂਰ ਹੋਈ ਅਥਰੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੋਟ ਆਲ੍ਹਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਨਿੱਕੇ ਬੋਟ ਨਾਲ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਚਿੜੀ ਨੇ ਮਾਨੋ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਇਸ ਆਲ੍ਹਣੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤਾ। ਵਿਠਾਂ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਗੰਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਲ੍ਹਣੇ ਨੂੰ ਪੁਟ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਉਸ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਬੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਨੀਂਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖ ਲਗ ਗਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਟ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਆਣ ਡਿਗਾ। ਇਹ ਤ੍ਰਬ੍ਹਕ ਕੇ ਉਠਿਆ ਤੇ ਬੋਟ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿੱਚ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਜਿਥੇ ਚਿੜੀ ਅਗੇ ਦੋ ਬੋਟ ਪਰਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਸੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਸਾਥੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਬੁਲਾਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਉਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਕਖ ਚੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਟ ਹੁਣ ਆਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਚਿੜਾ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। "ਕਾਹੇ ਰੇ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਉਦਮੁ ਜਾ ਆਹਰਿ ਹਰਿ ਜੀਉ ਪਰਿਆ।" ਅਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਤੁਕ ਤੇ ਆਣ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਰੁਕਿਆ ਕਿ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਬਾਕੀ ਪਾਠ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਰਦਾਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਤੁਕ ਹੀ ਗੁਣਗੁਣਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਤਕ।

["ਆਲ੍ਹਣੇ ਦੇ ਬੋਟ" ਵਿੱਚੋਂ